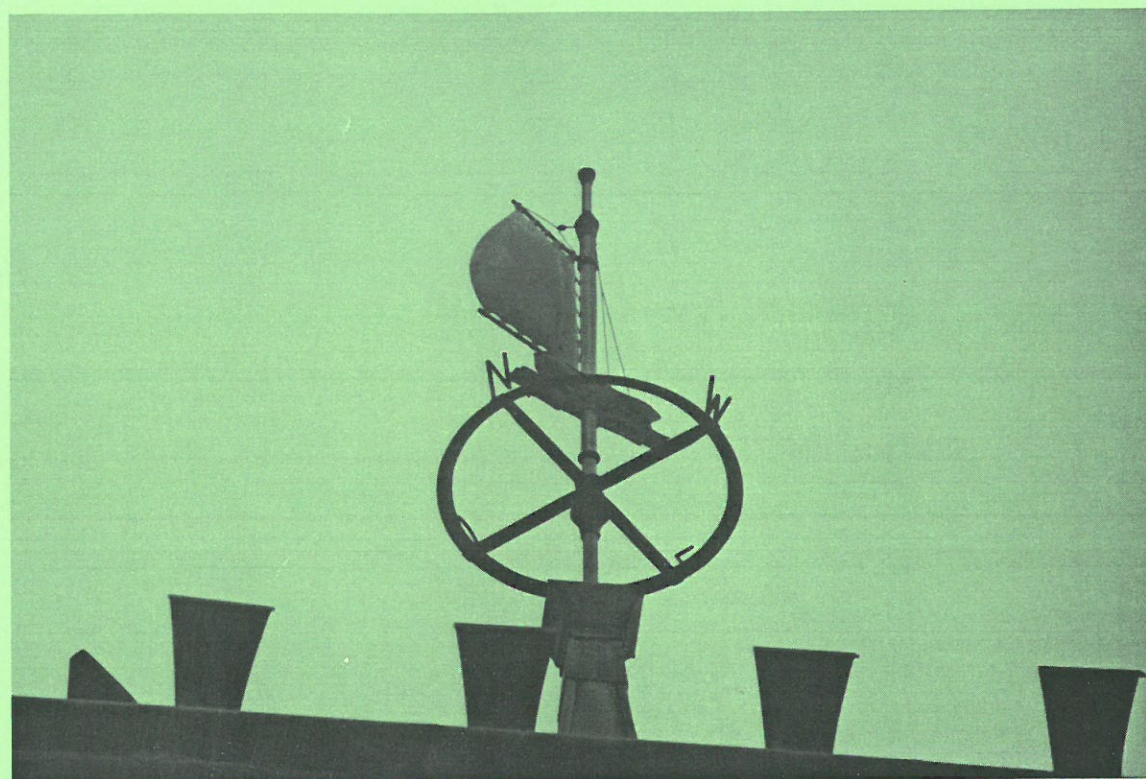

STIELZ

Jaargang 6 nummer 2

juni 1995

1996

'Jaar van het Industriële Erfgoed'

Manufacturen en Tapijtenmagazijn "Groenoord"

Kort Rapenburg 18 een 'markant pandje'

Verslag studiedag 'Sporen van Nijverheid'

Gastkolommen: Cees Waal, oud-wethouder van Leiden

Meelfabriek steviger op monumentale koers

Colofon

Stielz 6e jaargang, nummer 2

Stielzaken is een kwartaaluitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest, tel. (071) 154470.

Jaarabonnement f 20,- voor vier nummers; losse nummers f 3,75. Donaties zijn van harte welkom op bankrekening 33.55.36.018 of girorekening 10.39.391
ISSN 0928 - 9437

Redactie

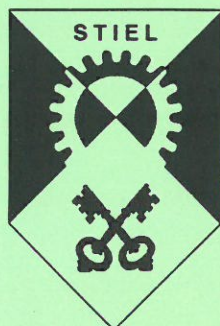
Eric-Jan Weterings, Palestrinastraat 13huis,
1071 LC Amsterdam, tel. (020) 6648296Paul Kop, Titus Brandsmalaan 80, 2321 CJ Leiden,
tel. (071) 765301Foto's: Niek Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28,
2311 XK Leiden, tel. (071) 149863 of 275001Distributie: K. Ravensbergen, Snippenhoek 4, 2317 WX
Leiden, tel. (071) 212605

Druk: Drukkerij Stadhuis & Stadsbouwhuis

Inhoud

- Kort Rapenburg 18 'markant pandje'** 3
- Meelfabriek weer een stapje dichterbij monumentale erkenning** 5
- Gastkolommen: Cees Waal** 7
- 'Beleefd aanbevelend: Manufacturen en Tapijtenmagazijn "Groenord"'** 8
- Studiedag 'Sporen van Nijverheid'. Een rondgang** 11

Adressen bestuursleden STIEL

Ing. H.J. Budel, Buizerderf 25, 2251 MS Voorschoten,
tel. (071) 619659 (voorzitter)Drs. H.D. Tjalsma, Marelaan 55, 2341 LC Oegstgeest,
tel. (071) 154470 (secretaris)G. Barentsen, Maastrichtsestraat 88, 2587 XH Den Haag,
tel. (070) 3553729 (penningmeester)E. Adank, Constantijn Huygenslaan 51, 2332 TS Leiden,
tel. (071) 769454 (tweede secretaris)M. Kroef, Staalwijkstraat 15, 2313 XP Leiden,
tel. (071) 143416 (taakgroep selectie)Dr. T. Dijs, Loevestein 41, 2352 KP Leiderdorp,
tel. (071) 891038Mr. D.E. Krantz, Rijn- en Schiekade 15, 2311 AK Leiden,
tel. (071) 132935Omslag: Windvaantje op het torentje van het V&D gebouw
aan de Aalmarkt Foto Paul KopKort verslag en besluitenlijst vergadering
Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden
21-3-1995

Jubileum FIEN: Begin van dit jaar heeft FIEN zijn tweede lustrum gevierd. Ter gelegenheid daarvan is een aardig boekje verschenen, "Schakels in de keten", waarin aan alle aangesloten organisaties, zowel van regionale als van categoriale aard, kort aandacht wordt besteed. Voor f 15,- (plus eventuele portokosten) via het secretariaat van STIEL te bestellen.

Jaar van het Industrieel Erfgoed: 1996 is "uitgeroepen" tot het jaar van het industrieel erfgoed. In de vorm van een speciaal project zal het PIE hier het landelijke voortouw nemen. De Open Monumentendag van 1996 zal daardoor ook in het kader van industriële monumenten staan. Een groot aantal potentieel open te stellen panden wordt ter vergadering geïnventariseerd. Mede in verband hiermee zal ook in samenwerking met het "Leidsch Dagblad" een actie gestart worden om beschrijvingsborden bij industriële monumenten in de stad te plaatsen.

Inventarisatie documentatie STIEL: De inventarisatie van de documentatie van STIEL heeft door problemen met de beschikbaarheid van het te gebruiken computerprogramma vertraagd.

Inventarisatie voorwerpen STIEL: Probleem is hierbij vooral deskundigheid met betrekking tot oude technische voorwerpen. Geopperd wordt via Stielz of plaatselijke bladen te vragen wie nog wat van bepaalde voorwerpen afweet.

Bedreigde panden: Het is niet geheel duidelijk of het Slachthuis nu geheel veilig is. Ook ten aanzien van De Meelfabriek blijft min of meer permanente) onduidelijkheid bestaan. Gewezen wordt op een voormalige koekfabriek in het pand van de huidige speelgoedwinkel De Waal in de Burgsteeg. Over een mogelijke gevelsteen in de Vooruit wordt overleg gepleegd met de Dirk van Eck Stichting. Het pand van de vroegere uitgeverij/drukkerij Eduard IJdo aan de Hooglandse Kerkgracht, hoewel op de monumentenlijst, schijnt het gevaar te lopen althans van binnen geherstructureerd te worden.

Studiedag 'Sporen van nijverheid': Door de provinciale historici van Utrecht, Noord- en Zuid-Holland is 25 maart j.l. een studiedag over geschiedbeoefening en industrieel erfgoed georganiseerd. De provinciale historici willen de gewekte belangstelling nu vasthouden, vooral in die streken waar nog geen FIEN-club bestaat.

Nieuwe voordracht taakgroep selectie

Kort Rapenburg 18 'klein maar markant pandje'

Aan het Kort Rapenburg staat op nummer 18 een klein maar markant pandje, dat in 1895 als winkelpand met bovenwoning is gebouwd. De trapgevel met opmerkelijke natuurstenen elementen is beeldbepalend aan deze voormalige, tegenwoordig overkluisde gracht. Onlangs heeft de taakgroep selectie van STIEL het voorgedragen voor plaatsing op de Gemeentelijke monumentenlijst. Hieronder volgt de tekst van de aanvraag.

Bouwkundige beschrijving

Het pand Kort Rapenburg 18 is twee traveeën breed en bestaat uit twee verdiepingen en een kap. De voorgevel is opgebouwd uit twee traveeën van baksteen met verschillende kleuren en natuurstenen elementen. Het pand heeft een hoge, natuurstenen plint, die ter hoogte van de begane grond in de rechter travee onderbroken wordt door een houten deur met bovenlicht, met aan weerszijden natuurstenen blokken die op de plint rusten. De linker travee heeft een venster met horizontale roede op een natuurstenen onderdorpel, tot de hoogte van het bovenlicht van de deur. Aan weerszijden van zowel het venster als de deur bevinden zich rond gevormde bakstenen die colonnetten vormen, bekroond door natuurstenen kapiteltjes. De begane grond wordt beëindigd door een natuurstenen latei.

Ter hoogte van de eerste verdieping zijn twee smalle, hoge vensters aangebracht, gedekt door bakstenen strekken. Aan weerszijden bevinden zich bakstenen colonnetten met natuurstenen kapiteltjes. De vensters hebben vijf horizontale en drie verticale roeden.

Ter hoogte van de tweede verdieping is in het midden van de gevel een klein venster aangebracht met twee horizontale en drie verticale roeden. Het venster wordt gedekt door een bakstenen strek met aan de uiteinden natuurstenen blokken.

De tweede verdieping heeft een trapgevel. Boven het venster in deze verdieping bevindt zich een bakstenen driepas-boog, in de snijpunten en op de top versierd met natuurstenen blokken. De boog steunt op uitspringende bakstenen consoles die zijn bekroond met natuurstenen profiellijsten. Vanaf de top van de driepas-boog verheft zich een bakstenen top-pilaster, die ten opzichte van de voorgevel een kwartslag gedraaid is, en onderbroken wordt door een uitkragend natuurstenen element. De pilaster wordt bekroond door een natuurstenen bol. De opklimmende toplijnen van de trapgevel zijn geaccentueerd door natuurstenen uitsteken.

De twee traveeën brede bakstenen achtergevel, gelegen aan de Kabeljauwsteeg (ongenummerd), heeft de vorm van een tuitgevel. Ter hoogte van de begane grond is in de linker travee boven een natuurstenen traptrede een deur

met bovenlicht aangebracht. Het bovenlicht heeft een verticale roede en wordt gedekt door een bakstenen strek. In de rechter travee is een venster - gedekt door een bakstenen strek - met één verticale en twee horizontale roeden.

Ter hoogte van de eerste verdieping is in het midden van de achtergevel een enkel venster aangebracht met één verticale en twee horizontale roeden, gedekt door een bakstenen strek. Eveneens gedekt door een bakstenen strek is het enkele raam met kruisvenster dat ter hoogte van de tweede verdieping in het midden is aangebracht.

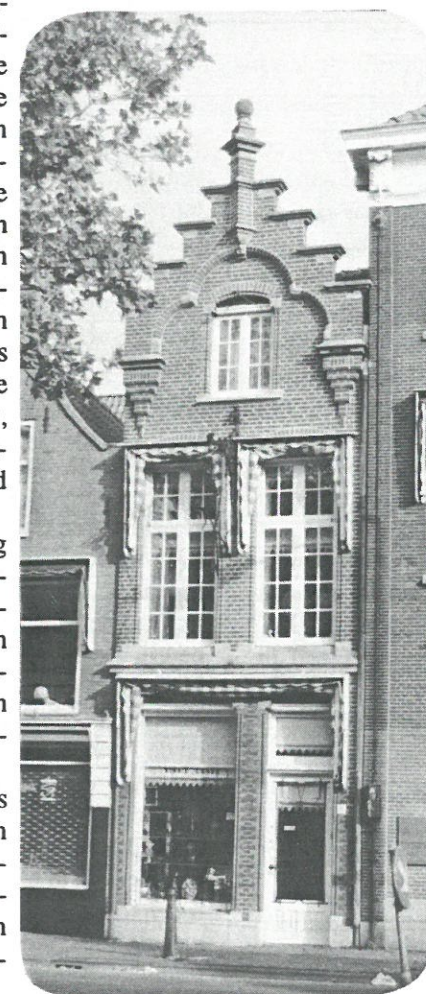
Historische beschrijving

Over de vroege geschiedenis van Kort Rapenburg zijn weinig gegevens te vinden, behoudens eigendoms-overdrachten. Of op deze plaats oorspronkelijk een woon- dan wel winkelpand stond is niet duidelijk. Vanuit de familie Landa kwam het in 1858 in bezit van Susanna Maria Schreuder, van beroep fruitverkoopster; maar of zij dat beroep aan het Kort Rapenburg uitoefende is niet bekend. Haar echtgenoot, Nicolaas Josephus van der Mark, was timmerman.

In 1877 overleed Susanna Schreuder. Haar man bleef tot 1885 aan het Kort Rapenburg wonen; hij overleed in 1886. Van 1888 tot 1894 was op Kort Rapenburg 18 de sigarenhandel van Arie Starckenburg gevestigd. Zijn gelijkna-

mige zoon richtte in 1893 een sigarenfabriek op aan de Hooigracht nummer 100. Deze onderneming bleef tot 1927 bestaan.

Op oude foto's is nog te zien dat het pand vroeger een halsgevel had. In 1895 vond volledige nieuwbouw plaats. Welke architect het ontwerp tekende, is niet te achterhalen. Lena de Graaf, weduwe Kruyt, vestigde er haar melksalon, die drie jaar later onder de naam "Melksalon Wilhelmina" werd overgenomen door Maarten Kulk. Van 1904 tot 1926 was hier horlogemaker en winkelier Johannes Terpstra gevestigd. De winkeliers die het pand uitbaatten en bewoonden, verhuurden vanaf 1895 delen onder. Tussen 1926 en 1928 was horlogemaker J. Staffleu er gevestigd. In dat laatste jaar kwam er een filiaal van de winkel in koek, chocolade en suikerwerken van J. de

Groot, gevestigd aan de Haarlemmerstraat 189. Van 1933 tot 1971 zat juwelier Everhardus de la Bijne in het pand. Tegenwoordig is op Rapenburg 18 antiekwinkel King's Cross gevestigd.

Waardering

Het pand aan het Kort Rapenburg 18 is aan het eind van de vorige eeuw als winkelpand gebouwd. De combinatie van Hollandse renaissance-elementen - trapgevel, kruisvensters en gebruik van baksteen met gotische elementen (driepas-boog) - is niet ongebruikelijk voor die tijd. Het fraaie, opmerkelijke pandje, ingeklemd tussen een wat statiger woonpand en een winkelpui van minder allure, verdient bewaard te blijven. Gebruik als winkel doet alle recht aan het pand, maar houdt tevens het gevaar in van onherstelbare ingrepen aan de gevel.

Robert Mulders en Erwin Wegenaar
taakgroep selectie
foto G.Ditz

STIEL in 1996

Cees Waal introduceert in zijn column het jaar 1996 als het Jaar van het Industrieel Erfgoed. STIEL zal aan het Jaar veel aandacht besteden. Om te beginnen is er al op zondag 8 oktober 1995 een wandeling langs industrieel erfgoed, tijdens de landelijke Wetenschapsdag. Er zal landelijke publiciteit zijn voor deze wandeling, die in verschillende steden wordt gelopen en die een opstapje moet vormen voor de activiteiten in het eigenlijke jaar van het Industrieel Erfgoed 1996.

De Open Monumentendag 1996 stemt geheel af op het Industrieel Erfgoed. In Leiden zullen veel fabrieksgebouwen, pakhuizen en andere bedrijfsruimten open moeten voor publiek.

Er is een voorlopig rijtje van andere projecten (sommige zijn al in voorbereiding) die afhankelijk van de interesse en de beschikbare vrijwilligers kunnen starten in 1996:

- Reizende Fototentoonstelling 'Industrieel Erfgoed in Rijnland'

- Opening vaste wandelroute Industrieel Erfgoed in Leiden met info-gevelschilden

- Symposium over de eventuele herbouw van het Van Nelle pakhuis aan de Aalmarkt

- Lesbrief over het industriële verleden van Leiden voor middelbare scholen

Daar en boven zijn er ook nog vooral verbeeldingsrijke voorstellen voor activiteiten als de komst van het Bewegingstheater BWT naar de Meelfabriek of een klank- en kleurspel en een seance met verhalenvertellers over het fabrieksleven in Leiden.

Gedenkstien Parmentier

Mevrouw E. Ph. Aalders onthulde op 12 juni om 17.00 uur een gedenkstien in de poort van de nieuwbouw op het terrein van het voormalige Parmentier-complex aan de Lammermarkt. De tekst herinnert aan de textiel fabrieken die tussen 1865 en 1969 in het complex waren gevestigd. Na een jarenlange strijd van (onder meer) STIEL om dit gave voorbeeld van 19e eeuwse fabrieksarchitectuur te behouden, werd het complex in 1993 gesloopt. Op het terrein verrees een appartementencomplex annex discotheek.

Mevrouw Aalders vormde samen met haar broers Jacques en Henk de leiding van de N.V. Leidsche Breifabriek P. en J. van Poot en Co. Dit in 1724 opgerichte bedrijf was van 1942 tot de sluiting in 1969 gevestigd in het Parmentier-complex.

Het aan de Haagse Schouwweg gevestigde natuursteenbedrijf Keuzenkamp B.V. nam het maken van de steen voor haar rekening. Aannemer De Lange en Van der Plas uit Katwijk - de bouwer van het nieuwe complex - metselde de steen in.

De tekst van de gedenkplaat vermeldt ook wat stond ingebeiteld op de eerste steen van de oude fabriek. Aanvankelijk was het de bedoeling dat ook deze zou worden ingemetseld in het nieuwe complex, maar in de loop der tijden raakte dit gedenkteken zodanig beschadigd dat het niet meer kon worden gebruikt. Vanwege de verschijningsdatum van deze Stielz meer aandacht voor deze steenonthulling in het volgende nummer.

Voorzitter STAL treedt af

D.E. Krantz is afgetreden als voorzitter van de Stichting Levend Ambacht Leiden (STAL). Krantz was actief in een groot aantal organisaties die zich inzetten voor het behoud van het Leidse historische erfgoed. In 1982 ontving hij hiervoor de erepenning van de gemeente Leiden.

De Stichting Levend Ambacht Leiden werd in 1991 door Krantz opgericht om 'ambacht en nering in Leiden in stand te houden, voorzover historisch belangrijk, op een levende en oorspronkelijke wijze.' In de vier jaar van haar bestaan slaagde de stichting er onder meer in om een smederij op de Oude Varkenmarkt en een schoenmakerij in de Bakkersteeg te behouden.

Krantz blijft deel uitmaken van het bestuur van STIEL. Mevrouw C. Han volgt hem op als voorzitter van STAL. Ook STIEL blijft in het bestuur van deze stichting vertegenwoordigd.

the continuing story

De Meelfabriek overleeft strenge selectie op weg naar monumentstatus

De Rijksdienst voor Monumentenzorg en de Gedeputeerde staten van de Provincie Zuid-Holland willen de Leidse Meelfabriek zetten op de Lijst van rijksmonumenten. De gemeente Leiden moet daar binnenkort zelf over beslissen. Vanaf het moment van de sluiting in 1988 maakt STIEL zich sterk voor behoud van de historisch waardevolle gebouwen van de Meelfabriek. Iedereen geeft nu langzamerhand toe dat de stichting gelijk heeft op het punt van 'historisch waardevol' maar STIEL wil liever gelijk krijgen, dan gelijk hebben. Gelijk krijgen betekent in dit geval dat de Meelfabriek beschermd wordt tegen afbraak. Zover is het nog niet, maar door het voorstel van Monumentenzorg en de Gedeputeerde staten van Zuid-Holland is een stap in die richting gezet. Daar komt nog bij dat op verzoek van STIEL, de gemeente een paar woorden veranderde in het Ontwerpstructuurplan voor de Leidse binnenstad. Die kleine verandering maakt dat de afbraak van de Meelfabriek niet meer met een pennestreek kan worden geregeld.

In 1990 startte de Rijksdienst voor Monumentenzorg, het Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.). Inhalen van de achterstand op het gebied van bescherming van jonge bouwkunst in Nederland, dat was de bedoeling van dit project. Alleen al in Leiden zijn vele honderden gebouwen op de M.I.P. lijst terecht gekomen, zo ook de Meelfabriek. Daarna begon de echte selectie, het Monument Selectie Project, dit keer met de afkorting: M.S.P.

Na veel wikken en wegen door deskundigen in dienst van provincie en rijk, bleven er voor Leiden 120 (moderne) monumenten in spé over. Begin mei is de lijst, de CIL en dat staat voor Concept Indicatieve lijst, aan de gemeente Leiden overhandigd. Nadat STIEL al in 1989 het historische belang van de Meelfabriek had aangetoond en na de hoogst mogelijke waardering die de Meelfabriek had gekregen in het rapport over alle nog overgebleven meelfabrieken in Nederland van het Projectbureau Inventarisatie Industrieel Erfgoed (PIE), kon verwacht worden dat de Leidse Meelfabriek ook op de lijst van geselecteerde monumenten van moderne bouwkunst Leiden zou staan. Dat is inderdaad het geval: het gelijk van STIEL wordt er door bevestigd.

Hordenloop

Betekent dit nu dat de Meelfabriek rijksmonument is geworden en dus niet meer afgebroken mag worden?

Nee, de hordenloop met de definitieve monumentstatus aan de finish, gaat nog een poosje door. Om te beginnen zal de Monumenten Commissie van Leiden zich over de lijst van geselecteerde panden moeten buigen. Op de 21 juni komt de commissie daarvoor de eerste keer bij elkaar. De commissie moet daarna B&W van Leiden adviseren over het al of niet geven van de monumentstatus aan de 120 voorgestelde objecten. De CIL (Concept Indicatieve Lijst) wordt zodoende terug gesnoeid tot de IL (indicatieve lijst).

Dan komt langzamerhand de eindstreep in zicht, want uiteindelijk beslist de Gemeenteraad van Leiden op voorstel van B&W over de definitieve lijst van moderne bouwkunst als rijksmonument. Ook op die allerlaatste lijst mag, volgens STIEL en vele anderen in de stad, de Meelfabriek niet ontbreken; pas dan heeft STIEL ook gelijk gekregen.

Leidse vinger in de pap

Al met al blijkt dat Leiden zelf een enorme vinger in de pap houdt bij de beslissingen over rijksmonumenten. Dat past in de decentralisatie van het monumentenbeleid en dat is ook niet onlogisch, omdat los van het MIP, het MSP, de CIL en de IL, is al vastgesteld hoeveel geld Leiden de komende jaren krijgt voor onderhoud en restauratie van zijn rijksmonumenten. Aanwijzing van veel nieuwe rijks-

monumenten maakt de spoeling dunner.

Dat wil zeggen, zo is het beleid nu, of het ook in de toekomst zo zal zijn, staat natuurlijk niet vast. Het beleid wijzigt nogal eens en het zou best eens kunnen zijn dat de politiek, die let op de groeiende belangstelling voor het verleden, meer geld voor monumenten gaat uittrekken. Een stad met veel rijksmonumenten, en de nadruk moet hier beslist vallen op rijks..., is dan in het voordeel. Op grond van die redenering kan de gemeente Leiden worden aangeraden nu niet te bang te zijn met het beslissen over nieuwe rijksmonumenten.

Zoveel geld

De gemeente Leiden heeft zelf al een klein stapje gedaan in de richting van bescherming van de Meelfabriek. Aanvankelijk stond in het ontwerpstructuurplan voor de Leidse binnenstad dat het recreatieve groen ook ter plaatse van de Meelfabriek moest worden uitgebreid. Omdat dat best kan worden uitgelegd als: "op de plaats van de Meelfabriek moet een plantsoen komen", heeft STIEL van de inspraakprocedure gebruik gemaakt om hier tegen bezwaar te maken. De gemeente reageerde op 25 april 1995 met: "Het (bouw)historische belang van grote delen van het complex [de Meelfabriek] wordt door ons erkend, de gebruikswaarde vormt echter het grootste probleem. Wij zijn van mening dat bescherming zonder realistische gebruiksmogelijkheden geen zin heeft. De tekst in het plan [voor meer groen] zal worden gewijzigd van 'ter plaatse van de Meelfabriek' in 'om en nabij de Meelfabriek.'" Met andere woorden alweer: STIEL heeft gelijk

maar krijgt geen gelijk (behalve dan dat de tekst nu geruststellender klinkt).

Dat bescherming van een gebouw waarin zoveel geld steekt, zonder de gebruiksmogelijkheden erg moeilijk is, moet STIEL natuurlijk toegeven. Maar voor het scheppen van die gebruiksmogelijkheden is de politieke wil van de gemeente Leiden doorslaggevend. In de eerste versie van het ontwerpstructuurplan stonden behartigenswaardige dingen over de vraag in wat de gemeente zou moeten willen, als ze een oplossing wenst. De eerste versie heet: *Op zoek naar speelruimte, een verkennings-tocht ter voorbereiding van een structuurplan voor de gemeente Leiden*, voorbereid door prof.ir. J. Heeling en ir. J.G.C.M. Krop van het bureau Heeling Krop Bekkering, stedenbouwkundigen en architecten. Enige citaten: 'De binnenstad is een verzameling van bouwwerken uit een groot aantal architectuurperiodes. Soms is de geschiedenis van bepaalde bouwwerken interessanter dan de waarde van de architectuur. Beide argumenten kunnen er voor pleiten gebouwen in stand te houden en een nieuwe functie te geven. Hergebruik levert meestal een boeiender resultaat op dan sloop en nieuwbouw. Bijvoorbeeld de verbouwing van een deel van de meelfabriek.' (pagina 52). En verder wat betreft concrete mogelijkheden van hergebruik, ook van de Meelfabriek: 'Incidentele hoge woongebouwen kunnen verbouwingen van monumentale gebouwen zijn' (pagina 58). Het verhaal wordt bijna eentonig, iedereen zegt dat STIEL gelijk heeft, maar het laatste woord is aan de gemeente Leiden.

Henk Budel

foto Niek Bavelaar

Erfgoed in de media

Industria

Inlichtingen over abonnementen op *Industria*: M.N.M. Overbeek, Noteboomstraat 61, 8021 WR Zwolle.

Erfgoed

Van *Erfgoed van Industrie en Techniek* verscheen deze maand nummer twee van de vierde jaargang. Daarin o.a. aandacht voor industrieel erfgoed in Lotharingen en de ijzerproductie in de Achterhoek in de 19e eeuw; een boekbespreking over de geschiedenis van het middelbaar technisch onderwijs completeert deze uitgave. Informatie over *Erfgoed* bij: C.H. van Eldik, Brilduikerhof 12, 2623 NT Delft. Tel. 015-622499.

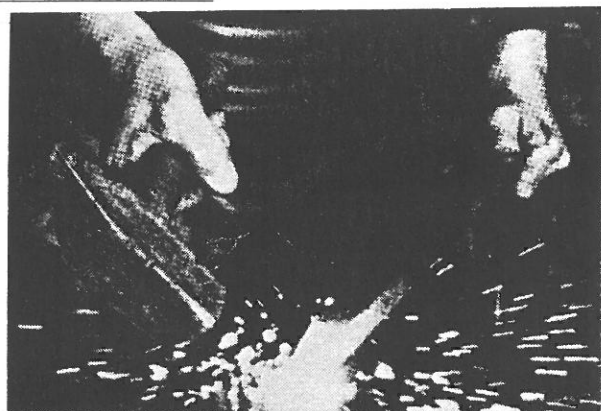
Historisch magazine

Het tweede nummer van de vierde jaargang van het *Historisch Magazine voor Noord-Holland* besteedt veel aandacht aan industrieel erfgoed. Naast het artikel over de studiedag 'Sporen van nijverheid' (dat elders in deze Stielz is overgenomen), bevat het een stuk over het NEHA, het Nederlands Economisch-Historisch Archief. Inlichtingen: Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland, Postbus 5212, 2000 GC Haarlem, telefoon/fax 023-318436.

HET AMBACHT

LEIDSE VAKLIEDEN AAN HET WOORD

FOTOS: HIELCO KUIPERS
TEKST: ERIC JAN WETERINGS

Gastkolommen

Cees Waal, wethouder van Leiden 1974 - 1984

"1996 wordt het jaar van het Industrieel Erfgoed"

Stielz is voornemens gastschrijvers in haar kolommen aan het woord te laten. De rij wordt geopend door voormalig wethouder Cees Waal, die zijn licht over het monumentenbeleid van de afgelopen jaren laat schijnen.

Het Europees Monumentenjaar 1975 heeft een krachtige impuls aan de monumentenzorg gegeven. In samenhang met de stadsvernieuwing kwamen veel restauraties tot stand. Leiden behoort tot de steden waarbij dit in sterke mate het geval was.

We zijn nu twee decennia verder. Hoe staat monumentenzorg ervoor? De financiën voor monumentenzorg zijn drastisch verminderd. De Rijkscommissie voor Monumentenzorg wordt opgeheven; de Rijksdienst Monumentenzorg slinkt af. De belangstelling van politici voor monumentenzorg lijkt marginaal. Zelfs overtuigende rapporten over het economisch belang van monumentenzorg slaan bij politici nauwelijks aan. Bij de gemeente Leiden is de politieke belangstelling tot zo'n dieptepunt gedaald, dat geen van de wethouders de portefeuille monumentenzorg wilde beheren (heel dom, want op monumentenzorg kan een wethouder zich juist heel positief profileren). In arren moede is de portefeuille maar aan de burgemeester gegeven. Het verband tussen stadsvernieuwing en monumentenzorg zien politici niet meer. (Misschien ook maar beter, als de politici geloven dat stadsvernieuwing 'eindig' is). Het is triest dat onze stad Leiden bij de monumentenzorg nu als een zorgelijk geval geldt. Met kromme tenen hoor ik de opmerkingen over Leiden in de Rijkscommissie voor Monumentenzorg aan.

Gelukkig is er ook een andere selectie van feiten uit de werkelijkheid mogelijk. De provincie Zuid-Holland wil volgens het nieuwe Collegeprogramma juist meer geld uittrekken voor monumentenzorg. De provincie wordt de overheid die voor monumentenzorgers wel eens de meest interessante zou kunnen blijken te worden. Het meest hoopgevend vind ik dat monumentenzorg in het denken van burgers steeds belangrijker is geworden. Er is voor monumentenzorg nog steeds niet een vereniging met een vergelijkbaar draagvlak als b.v. de Vereniging Natuurmonumenten. Toch is het maatschappelijk draagvlak enorm gegroeid. Het blijkt uit b.v. de belangstelling voor open monumentendagen en de vele op enig aspect van de monumentenzorg gerichte organisaties. In 1975 zou het onvoorstelbaar geweest zijn, dat er zoiets als STIEL zou kunnen bestaan. Met gêne herinner ik mij dat aan het begin van mijn ambtsperiode als wethouder - op aandringen van de Rijksdienst Monumentenzorg - het Van Nelle-gebouw aan de Aalmarkt werd gesloopt. Volgens de monumentenkundigen was het gebouw beeldver-

storend. Henk Budel heeft onlangs in dit tijdschrift gepleit voor herbouw van dit Van Nelle-pakhuis van architect Brinkman. Ik denk dat deze gedachte, ook al is zij geuit in een column, serieus genomen moet worden. Doordat V&D de in het midden van de jaren zeventig gemaakte afspraken over nieuwbouw op deze locatie aan de Aalmarkt niet is nagekomen, is het ruimtelijk zeer goed mogelijk. Bemoedigend voor de monumentenzorg is de uitslag van het referendum over het Koninklijk Militair Invaliden Huis. Ondanks de dubieuze advertenties, misleidende informatie en malafide financiële dreigementen van de gemeentelijke politici koos de bevolking toch voor het behoud van het jonge monument aan de Hoge Rijndijk.

De vernieuwing van het begrip "Monumentenzorg" is een van de hartverwarmende ontwikkelingen op het gebied van monumentenzorg. Monumentenzorg gaat ook, maar zeker niet alleen, om de geschiedenis tot 1800 of 1850. Gelukkig gaat monumentenzorg steeds minder over de Anton Pieck-achtige ontdek-je-plekje monumenten. De laatste jaren is b.v. heel nadrukkelijk de aandacht voor het industriële erfgoed opgekomen. De industriële revolutie heeft bij nadere beschouwing adembenemende artefacten opgeleverd. In 1996 zal het industrieel erfgoed een centraal thema bij verschillende monumentenactiviteiten zijn. Ik heb het genoeg om als lid van het algemeen bestuur van de Stichting voor "1996 jaar van het industrieel erfgoed" hieraan een steentje te mogen bijdragen. Voor de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden geeft 1996 kansen om haar draagvlak verder te verbreden.

Ik ben er zeker van, dat STIEL deze kansen niet laat lopen. Leiden is mede zo'n interessante stad, omdat de eeuwenlange geschiedenis van de stad zich zo goed laat zien in haar stedelijke vormgeving; het maakt Leiden tot een unieke en herkenbare stad. Het zijn echter steeds initiatieven van burgers en particuliere verenigingen geweest, die zorgden voor continuïteit in verschreidenheid en uniciteit van de stad. De activiteiten van STIEL passen in een lange traditie van activiteiten van burgers die liefde voor hun stad hebben.

Cees Waal
mei 1995

'Beleefd aanbevelend'

Manufacturen en tapijtenmagazijn Groenoord

De buurtwinkel waar van alles en nog wat te koop was, verloor na de Tweede Wereldoorlog snel terrein. De middenstander die zijn klanten kende en een uitgebreid assortiment koesterde, werd verdrongen door het grootwinkelbedrijf of moest zich schikken in een franchise-keurslijf. In de Leidse wijk Groenoord dreef in de jaren dertig en veertig J. Ravensbergen zijn 'manufacturen en tapijtenmagazijn Groenoord'. Als enthousiast amateur-fotograaf legde hij alle kasten en laadjes in zijn interieur op de gevoelige plaat vast. Hij blikt terug op een leven lang in de handel, die er volgens hem niet leuker op is geworden. "Tegenwoordig zet je een bak in de winkel en iedereen kan graaien. En je moet tien procent meer rekenen voor alles wat wordt gestolen."

'Manufacturen en tapijtenmagazijn Groenoord' staat er op de folder uit de jaren dertig. „Enkel manufacturen had ik geen zin in, daarom heb ik er maar woninginrichting bij genomen,” verklaart de nu 82-jarige J. Ravensbergen. Van 1936 tot 1952 had de nuchtere handelsman op de Hansenstraat 30 in de wijk Groenoord zijn zaak. Vier jaar eerder was zijn -toen nog toekomstige- echtgenote G. Vogelaar in dezelfde straat op nummer 49 een textielwinkel begonnen in een zogenaamd 'gesloten huis', een woonhuis dat bij gebrek aan geschikte winkelruimte als verkooppunt werd gebruikt. Na het huwelijk verhuisde de zaak en kreeg de naam van de man. „Zo ging dat toen nu eenmaal, daar dacht je niet eens bij na.”

Ravensbergen begon op zijn dertiende te werken, bij drogist Van Vliet op de Herenstraat. Aanvankelijk wilde hij ook een drogisterij beginnen, 'want daar was meer in te verdienen dan in manufacturen.' "Mensen kwamen toen nog voor van alles en nog wat bij een drogist, want

naar een dokter ging je niet zo snel. Een drogist verkocht geneeskrachtige kruiden en die hielpen nog ook. Maar goed, dat wilde mijn vrouw niet, dus ik dacht 'laat maar gaan, als ik maar ergens geld in kan verdienen.'"

De winkelier verkocht in die jaren een uitgebreid assortiment. Hij schat 'enige duizenden verschillende artikelen' op de schappen te hebben gehad, van manufacturen tot woningtextiel en van traproeden tot vloerbedekking. De ruimte was geen probleem, hoewel de oppervlakte van de zaak bescheiden was. „Een kwestie van kleine hoeveelheden inkopen,” verklaart hij. "We hadden alles, maar we bestelden maar een paar exemplaren van elke soort."

Kasten en laden

De winkel stond vol kasten en laden, gevuld met knopen, ritssluitingen, alle mogelijke soorten lint waarmee het haar van kinderen in een strik werd gebonden, verschillende soorten garens en losse boorden voor overhemden. Groenoord verkocht zelfs papieren exemplaren, want

rondlopen met een smerig of slecht gestreken bord kon niet in die jaren. Alle attributen werden netjes in de kasten en laden bewaard, want er mocht niets vies worden.

"Het was toen heel anders zakendoen dan nu," kijkt Ravensbergen terug op die jaren. "Je nam meer de tijd voor elkaar, de mensen praatten meer, je leefde meer met elkaar mee. Tegenwoordig zet je een bak in de winkel en dan kan iedereen gaan graaien."

Groenoord was in de jaren dertig een buurt waar de crisis hard had toegeslagen. „Het was een hele arme buurt. Negentig procent van de mensen was werkloos,” herinnert Ravensbergen zich. „Hoewel niemand geld had, bleef er veel vraag naar ondergoed, kousen en katoenen stoffen. Alles moest goedkoop zijn en daarom maakten de mensen zoveel mogelijk zelf: vitrages, overgordijnen, lakens. Voor vier gulden stof maakten de mensen zes lakens. In de winkel kostten ze 2,50, maar dan waren ze wel mooi geborduurd."

„Ook vloerbedekking mocht niet duur zijn. Het goedkoopste was Belatumzeil met bloempatronen, dat onder de merknaam Stragula werd verkocht. Dat was heel kwetsbaar spul met een zwarte, teerachtige ondergrond. Tot na de oorlog liep dat nog."

Naast het Belatumzeil en het vooral in de jaren na de oorlog populaire Jabo-tapijt (gemaakt bij Verto in Leiderdorp), staan op oude prijslijsten van Groenoord nog tal van huishoudelijke artikelen, die tegenwoordig haast nergens meer te krijgen zijn: van 'Interlock Camisoles en Directoires' (geweven katoenen hemden en broeken) tot 'Prima weefstof DRESSOIRLOOPERS en SCHOORSTEENLOOPERS'. "Kleedjes en lopertjes voor op de schoorsteen of op het dressoir verkochten erg goed," vertelt Ravensbergen. "Als ik het vergelijk met nu, waren de mensen veel meer tevreden met de weinige spullen die ze hadden. Zonwering bijvoorbeeld had niemand. Als het nodig was, schoof je de gordijnen dicht."

Hoewel de oud-winkelier de buurt in de jaren dertig en veertig 'arm, maar netjes' noemt, verkocht hij weinig op de pof. "Ik heb maar aan een paar mensen ooit op krediet verkocht. Je moest tenslotte maar zien dat je je centen kreeg. Zo werkte ik ook met mijn leveranciers: alles wat ik inkocht betaalde ik direct. Dan kreeg je twee procent korting, terwijl krediet je drie procent kostte. Dat is vijf procent verdiend." Naast de groothandel, kocht Ravensbergen ook direct van Leidse (textiel)fabrieken: Parmentier, Van Wijk, Zaalberg en Krantz. "Eigenlijk verkochten ze niet van die kleine hoeveelheden, maar in de jaren dertig was alle omzet meegenomen."

De winkel was in die tijd zeker geen vetpot, maar de familie had nog andere inkomsten om het hoofd boven water te houden. „Mijn vrouw was coupeuse en die naaide jurken voor klanten die wel wat konden betalen. Die zaten tot in Den Haag aan toe, want daar woonden de rijke lui. Vaak gingen we 's avonds met de auto op pad, want in Den Haag konden we geld verdienen. Verder gaf mijn vrouw naailes, dat bracht ook nog wat op."

Concurrentie van het grootwinkelbedrijf was nog geen probleem. "De Hema had je nog niet en bij V en D kwamen alleen Katholieken. De wereld zat heel anders in

mekaar in die tijd." Groenoord was een echte buurtwinkel, die nauwelijks klanten trok uit andere delen van de stad. Adverteerders in bijvoorbeeld het Leidsch Dagblad deed Ravensbergen dan ook niet, want 'de mensen kwamen toch niet naar een buitenwijk.' "Ik liet elke maand een folder in de wijk bezorgen, ook in wijken in de buurt. Ik liet ze drukken bij Kromwijk in de Leeuwenhoekstraat: 2000 exemplaren voor 4,50 gulden."

In de goede jaren had Ravensbergen meerdere personeels leden. "Op een gegeven moment had ik zes meisjes werken in een atelier achter de winkel. Ik kocht lappen van de fabriek en daar zaten ze achter naaimachines bijvoorbeeld overhemden van te maken. In de jaren dertig maakten we ook japonnen voor studentes, maar dat was na 1940 snel afgelopen. In de oorlogsjaren werden veel pakken gekeerd. Geld en stof om nieuwe te kopen was er niet, dus werd de glimmende en lelijke voorkant van oude pakken gewoon omgekeerd. Dan leken ze weer als nieuw, want de stof was prima."

Oorlog

In de oorlogsjaren werd Ravensbergen geconfronteerd met de schaarste aan zelfs de meest elementaire levensbehoeften. Textiel bijvoorbeeld was alleen op de bon verkrijgbaar. „We verkochten nog wel wat, zoals tafelkleden en dergelijke, maar dat was allemaal oorlogskwaliteit. Ik gaf eerst zelf bonnetjes uit voor knotten wol, maar die verkochten de mensen dan heel duur weer door."

"Op een gegeven moment moest iedereen zijn radio inleveren. Ik verstopte er verschillende in de etalage. Ze stonden in kisten van reclamewerk, daar lag een doek over en daarop zette ik weer spullen. Zo konden we elke avond luisteren."

BELANGRIJK NIEUWS!

VRIDAG a.s. 's namiddags 5 uur, wordt de Manufacturen en Tapijtenmagazijn

„GROENoord"

verplaatst van Hansenstraat 49, naar

HANSENSTRAAT 30

Bij de heropening wordt bij aankoop van tenminste 1.50 een aardig schilderstukje of schetsje cadeau gegeven. Tevens hieronder eenige prijzen waaruit U kunt zien hoe goedkoop wij zijn.

Kinderschortjes	vanaf 28 cent
Dameschortjes	39, 49, 69, 79, 89 cent
Jongensblouses	vanaf 42 1/2 cent
Polo-Shirts, heerenmaten	1.05 cent
Skisokjes	17 cent
Kniekousen	29 cent
Dameskousen	39 cent
Interlock Camisoles	39, 49, 65, enz.
Directoires	vanaf 39 cent
zijden Onderjurken	1.30 cent
zijden Directoires	vanaf 65 cent
Kinder onderjurkjes	19 cent
Interlock directoires	18 cent

KARPETTEN VANAF F 5.90

Bouclé looper	vanaf 49 cent per El
Cocos looper	69 cent per El
Prima Java kapok	65 cent per pond
weefstof Dressoirlooper	54, 59 cent
„ „ „ Schoorsteenlooper	63, 69 cent
„ „ „ Tafelkleden	f 1.75, f 1.98
„ „ „ Gordijnen	per stel f 3.75 f 6.75
Cocos deurmatten	f 1.35 f 1.89

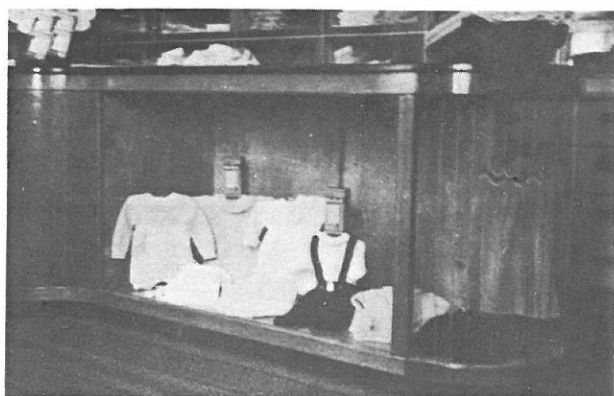
LIBRA ZEIL, 200 cM. breed 65 en 70 ct. per El
STRAGULA ZEIL, 183 cM. br. 57 en 60 ct. per El

Pracht kwaliteit Zomerdekens f 2.30 en f 3.30

Verder nog duizenden andere artikelen, te veel om op te noemen.

Komt U zelf maar eens kijken

Beleefd aanbevelend, JAC. RAVENBERGEN
(v.h. G. Vogelaar) Hansenstraat 30

In de etalage hing ook een biljet van de Winterhulp, dat moest van de Duitsers. De mensen moesten hun dekens en andere spullen inleveren, terwijl ze het zelf koud hadden. Het was een moeilijke tijd. Op het laatst werd zelfs alles in beslag genomen wat de Duitsers konden gebruiken, van dekens tot rollen Jabo-tapijt."

Zijn leven lang is Ravensbergen een enthousiast amateur-fotograaf geweest, die ook in de foto-branche actief was. In de oorlogsjaren werkte hij als bijverdiensdienst op de foto-afdeling van drogist-terij Van Vliet in de Herenstraat. Daar maakte hij foto's voor identiteitsbewijzen, zowel voor officiële documenten van de Duitsers als voor door het verzet gemaakte vervalsingen. "In een periode van paar weken maakte ik honderden foto's. De mensen stonden dan in een lange rij op straat te wachten. Het was allemaal voor de officiële persoonsbewijzen, dus het wekte geen argwaan als ik een extra afdruk maakte. Ook werden mensen naar mij toe gestuurd, die kwamen allemaal 's avonds. Vaak maakte ik foto's op de plaats achter mijn huis in de Hansenstraat. Daar moest ik mee uitkijken, want ik had een nieuwsgierige buurvrouw."

"Tsja, hoe kom je in dat illegale werk terecht? Je rolt er automatisch in. Iemand vraagt eens wat en dan hoef je verder niks meer te zeggen. Je moest heel voorzichtig zijn, zelfs mijn vrouw wist van niks, dus die stond wel eens raar te kijken. Ik kende alleen een koerierster van het verzet en voor de rest niemand. Dan kan je ook niemand verraden."

Ravensbergen was ook betrokken bij de KP, maar daar wil hij weinig over kwijt. "Ik heb al genoeg gezegd over de oorlog. Ik ben niet groots op wat ik heb gedaan. Ik deed gewoon de normale dingen."

In 1952 vertrok de manufacturenhandelaar uit Leiden, om in Hillegom een zaak te beginnen. De wijk Groenord verpauperde in die jaren en 'daar kon je je boterham niet meer verdienen.' "De hele Pasteurstraat was dichtgetimmerd. Die oude huizen waren niet meer te verhuren, de mensen konden het niet meer betalen." Het vertrek uit zijn geboortestad viel Ravensbergen uiteindelijk niet moeilijk. "Er kwamen kinderen, het huis werd te klein en ik moest mijn brood verdienen. Ik had het pand gehuurd, dus ik kon vrij makkelijk weg. Ik heb uitverkoop gehouden en ik ben vertrokken."

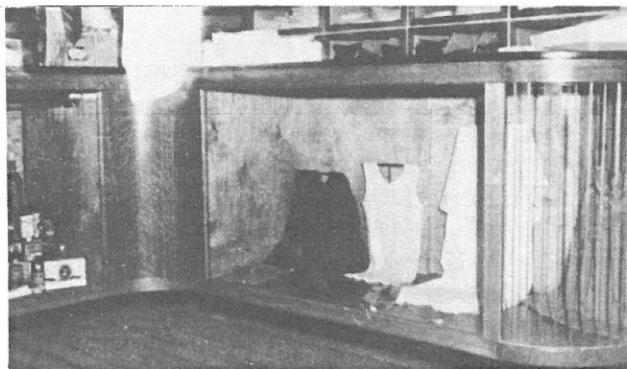
In Hillegom zou Ravensbergen nog tot in de jaren tachtig actief blijven. Hij kijkt met tevredenheid terug op zijn grote aantal werkzame jaren. "Ik ben nu 82 en ik heb van mijn dertiende tot mijn zeventigste gewerkt. Toen ik bij

Van Vliet begon verdiende ik een rijksdaalder in de week. Van 's ochtends zes tot 's avonds tien uur en zaterdag tot twaalf moest ik er zijn. Zo leerde je wel werken." Spijt dat hij niet toch in een drogist-terij terecht is gekomen heeft hij niet. "Tegenwoordig mogen ze alleen maar voorverpakt spul verkopen dat niks doet. Zo'n beetje alle handel heb ik in de loop der jaren gedaan, dus ik heb niks te klagen. Ik heb een zeer gevarieerd leven gehad."

Eric Jan Weterings
Met medewerking van Niek Bavelaar

Bij de foto's: Als enthousiast amateur-fotograaf legde Ravensbergen het interieur van zijn winkel minutieus vast op de gevoelige plaat. "Met een eenvoudige boxje, steeds een klein stukje. Ik had toen nog geen groothoeklens."

Studiedag 'Sporen van Nijverheid'

'Sporen van Nijverheid: op zoek naar industrieel erfgoed' is de titel van een studiedag die op 25 maart in De Waag in Leiden werd gehouden. Stiel was een van de deelnemers aan deze dag, die werd georganiseerd door de historisch consulenten van Utrecht, Noord- en Zuid-Holland. De studiedag vormde de start van het gelijknamige project, waarin het historisch onderzoek naar aspecten van bedrijvigheid centraal staat. Niet alleen zal onderzoek worden verricht naar fabrieken en machines, maar ook naar de arbeiders en hun werk- en leefomstandigheden.

De bedoeling van de introductiedag was om (potentiële) deelnemers aan het project een indruk te geven van de verschillende mogelijkheden voor onderzoek. Dat gebeurde aan de hand van vier lezingen. Erik Nijhof (Projectbureau Industrieel Erfgoed) schetste hoe de belangstelling voor industrieel erfgoed is ontstaan en op welke wijze het historisch onderzoek vanuit het PIE wordt gestimuleerd. Olga Faber (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) en Marjo van Loon (Stichting 1996 Jaar van het Industrieel Erfgoed) vertelden over de wijze het verzamelde materiaal voor educatieve projecten kan worden gebruikt, terwijl Bertine Jongerius een toelichting gaf op het werk van STIEL. Rob Arnoldus van de Dirk van EckStichting belichtte de sociaal-economische aspecten van bedrijfsgeschiedenis.

Onderzoek naar bedrijfsmonumenten

Sedert het midden van de jaren zeventig groeit in Nederland het bewustzijn dat met het verdwijnen van waardevol industrieel erfgoed ook een deel van de wortels van de moderne samenleving onzichtbaar dreigt te worden. De aandacht richtte zich in eerste instantie op de materiële overblijfselen, die werden omschreven als "monumenten van bedrijven en techniek". Later kwam de term "industrieel erfgoed" in gebruik. Niet alleen onroerende goederen als bedrijfsgebouwen en bedrijfswoningen en roerende goederen als machines en apparatuur worden tot het industrieel erfgoed gerekend, maar ook met de industriële ontwikkeling samenhangende infrastructuur als bruggen, gemalen, spoorwegen en watertorens.

Het waren aanvankelijk voornamelijk particuliere organisaties die het initiatief namen het industrieel erfgoed te onderzoeken en te behouden. Sinds 1991 rekent echter ook de Rijksoverheid het tot haar taak om industrieel erfgoed in kaart te brengen en te zorgen voor het behoud van het meest waardevolle ervan. De toenmalige minister van Cultuur, Hedy d'Ancona, richtte daarom het Projectbureau Industrieel Erfgoed (PIE) op, dat een samenhangend programma van onderzoek opzette naar industrieel erfgoed in Nederland. Eén van de redenen om een apart projectbureau in te stellen was het feit dat in het Monumenten Inventarisatie Project (MIP), een inventarisatie van bouwkunst uit de periode 1850-1940 met de bedoeling te komen tot een selectie van te beschermen gebouwen (MSP), de nadruk teveel lag op de kunsthistorische waarde waarmee veel bedrijfsgebouwen tussen de wal en het schip dreigden te vallen. Juist in het tijdvak 1850-1940 vond in Nederland de industrialisatie plaats, waardoor veel objecten uit deze periode tot het industrieel erfgoed kunnen worden gerekend.

De prioriteit van de taken van het PIE ligt bij het onderzoek en de advisering in verband met het selectief behoud van een waardevolle verzameling industriële getuigenissen. Alles bewaren is immers niet mogelijk. Het specifieke karakter van industrieel erfgoed maakt daarbij de in de monumentenzorg gangbare criteria van esthetische of unieke waarde minder bruikbaar. De ontwikkeling van op het industrieel erfgoed toegespitste criteria is derhalve noodzakelijk. Deze criteria kunnen worden gebruikt bij het MSP.

Als eerste stap is de nijverheid in veertig te onderzoeken branches verdeeld. Eén branche bestaat uit een aantal

bedrijfs groepen die in historische ontwikkeling, productiewijze en gebruikte grondstoffen belangrijke overeenkomst en samenhang vertonen. De basis voor deze indeling vormden de bedrijfsindelingen van het Centraal Bureau voor de Statistiek uit 1902 en 1974, aangevuld met delen van de Tweede Algemene Bedrijfstelling uit 1950. De waardering van de objecten moet zo veel mogelijk geschieden vanuit de historische context van de bedrijfstak, waarbij zowel de sociaal-economische aspecten als de produktietechnieken van belang zijn. Enkele vragen zijn: wat zijn de belangrijkste stadia van een branche, welke verschillende fasen zijn te onderscheiden? Het systematisch onderzoek naar de branches voorkomt dat teveel de nadruk komt te liggen op wat er nog is overgebleven, waardoor lacunes niet zouden worden opgespoord. Deze branche-onderzoeken zijn weliswaar nationaal van opzet, maar ook de betekenis van bedrijven tegen de achtergrond van de historische ontwikkeling van de regio telt mee.

Door middel van een tweetal proefstudies moest een onderzoekssystematiek worden ontwikkeld. Dit betrof de bierindustrie en de grofkeramische industrie. Eerst werd de geschiedenis van de branche gereconstrueerd gebaseerd op literatuurstudie. De belangrijkste historische ontwikkelingen binnen de branche werden zo in kaart gebracht. Om het te inventariseren industrieel erfgoed beter te kunnen interpreteren werden op grond van de sociaal-economische ontwikkeling kernpunten geformuleerd die de belangrijkste kenmerken van de betreffende branche op dit gebied weergeven. Op basis van de beschreven produktietechnische ontwikkelingen werden historische types bedrijfsgebouwen onderscheiden.

Vervolgens moeten op systematische wijze de lokaties van het erfgoed worden vastgelegd. Dit moet leiden tot een groot databestand van overgebleven industrieel erfgoed. Een belangrijke bron daarbij zijn de rapporten die in het kader van het MIP zijn opgesteld. Helaas zijn deze juist op het gebied van bedrijfsgebouwen incompleet, zoals gezegd omdat minder vanuit een sociaal-economische en produktietechnische invalshoek naar gebouwen is gekeken. Zo ontbreekt bijvoorbeeld de Heineken-brouwerij in Amsterdam, één van de meest waardevolle brouwerijgebouwen in Nederland.

Lokaal onderzoek is van groot belang, vooral noodzakelijk is achtergrondinformatie. Er is op dit moment slechts

een globaal beeld ontstaan, maar van de plaatselijke situatie is nog niet veel bekend. Pas dan is waardstelling en evaluatie mogelijk en kan een advies aan het MSP worden gegeven. De waardstelling geschiedt volgens een schema, waarbij de representatieve waarde van het object voor een bepaalde ontwikkeling in de branche voorop staat, maar de zeldzaamheid ook wordt meegewogen.

De branchestudies worden onder supervisie van het PIE uitgevoerd door doctoraal-studenten en stagiaires. De beperkte financiële middelen laten niet toe dat professionele onderzoekers worden ingeschakeld. Maar vooral voor het lokaal-historisch onderzoek wil men graag samenwerken met vrijwilligers. Een vruchtbare samenwerking is zeer goed mogelijk. Het enthousiasme van plaatselijke onderzoekers kan leiden tot een stimulans bij het streven naar behoud van de meest waardevolle objecten.

Industrieel erfgoed in het onderwijs

Erfgoededucatie is een betrekkelijk nieuw begrip in de Nederlandse monumentenwereld. In de Nota *Investeren in Cultuur* heeft minister d'Ancona het belang van het vergroten van de cultuurparticipatie aan de orde gesteld. Dit is het idee dat zoveel mogelijk mensen van cultuur zouden moeten kunnen genieten. Veel aandacht zou daarbij aan de jeugd moeten worden besteed. Er moest dan wel aansluiting worden gezocht bij de belevingswereld van kinderen.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) werd aangewezen als de instantie die een voortrekkersrol zou moeten spelen. Immers, monumenten zijn het openbaar cultuurbezit bij uitstek: zij vertellen ons veel over het eigen verleden en we worden er dagelijks mee geconfronteerd. Eén van de hoofddoelstellingen van de RDMZ is 'het bevorderen van de kennis van en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst'. De ideeën over cultuurparticipatie sluiten daar dus goed bij aan. Bevorderen van de kennis van en waardering voor het cultuurhistorisch erfgoed kan het beste op jonge leeftijd beginnen. Het tamelijk oubollige 'wie de jeugd heeft, heeft de toekomst' geldt ook hier. Wat is erfgoededucatie? De RDMZ heeft getracht dit begrip te definiëren. Het gaat niet zozeer om het overdragen van kunsthistorische kennis, als wel om het wekken van meer belangstelling bij de jeugd voor het cultureel erfgoed en de gebouwde omgeving. Mat andere woorden, het is belangrijk het historisch bewustzijn bij de jeugd te vergroten. Daarmee kan worden bevorderd dat de jonge generatie meer aandacht krijgt voor behoud en bescherming van dat historische erfgoed. Zij zijn immers degenen die ná ons de verantwoordelijkheid voor hun eigen omgeving moeten nemen. Aansluiting zoeken bij de belevingswereld van de jeugd houdt vooral in het 'levend maken' van het verleden. Ook ondernemen van activiteiten is hierbij van belang: 'learning by doing'. Zelf aan den lijve ondervinden hoe het is om gekleed te gaan als Noorman of hoe op middeleeuwse wijze bereid voedsel smaakt. Plezier staat voorop, want plezier leidt tot belangstelling en belangstelling geeft weer aanleiding tot het willen opdoen van kennis.

De RDMZ heeft om te komen tot een goed samenhangend

beleid op het gebied van erfgoededucatie gekozen voor een tweesporenbeleid:

- * aansluiting zoeken bij het onderwijs, met name de laatste jaren van het basisonderwijs (groep 5 tot en met 8) en de eerste jaren van het voortgezet onderwijs. De invoering van de basisvorming in het voortgezet onderwijs in september 1993, waarbij in de kerndoelen voor de vakken aardrijkskunde, geschiedenis en economie is vastgelegd dat aandacht moet worden geschonken aan de eigen omgeving (zie ook *Historisch Magazine voor Noord-Holland*, 3e jaargang nummer 2), vormde een extra aansporing.
- * integratie van erfgoededucatie in buitenschoolse activiteiten, zoals schoolreisjes en familieuitstapjes.

Om een duidelijk beeld te krijgen van de behoeften aan en de belangstelling voor erfgoededucatie is door de RDMZ een aantal proefprojecten gestart. Voor de inbedding van erfgoededucatie heeft van september 1992 tot september 1993 een groots opgezet project - in totaal deden zo'n 1100 leerlingen in de leeftijd van 9 tot 13 jaar mee - op de basisscholen en de Mavo in Wijk bij Duurstede gelopen. Het andere project, voor de buitenschoolse situatie, betrof een onderzoek naar de mogelijkheden van erfgoededucatie op kastelen in Nederland, waarbij Slot Loevetein als proefobject werd uitgekozen.

In samenwerking met het Instituut voor Leerplanontwikkeling is op basis van de bij het project in Wijk bij Duurstede opgedane ervaringen een handleiding ontwikkeld voor het maken van lesmateriaal voor de basisvorming. Deze *Handreiking* geeft aan de hand van een stappenplan en door middel van uitgewerkte voorbeelden aan hoe men zelf lesmateriaal kan vervaardigen. Samenwerking is hierbij van groot belang. Op de scholen bestaat wel degelijk behoefte aan materiaal, maar om te voorkomen dat het aangeboden lesmateriaal niet aansluit bij de in de klas gebruikte methode is het belangrijk dat men in een vroeg stadium overlegt met de leraar.

Industrieel erfgoed leent zich goed voor inbedding in het onderwijs. Eén van de kerndoelen geldt de industriële revoluties in de negentiende en de twintigste eeuw en de sociaal-economische gevolgen daarvan voor arbeidsomstandigheden en arbeidsverhoudingen en voor het milieu. De definitie van industrieel erfgoed van het PIE richt zich weliswaar op uitsluitend de tastbare overblijfselen van de industriële revolutie, de monumenten van bedrijf en techniek. Dan is de afhankelijkheid van beschikbare gebouwen als fabrieken, arbeiderswoningen en dergelijke erg groot. In veel voornamelijk agrarische regio's zal men dan al gauw geneigd zijn om af te zien van dit thema. Maar eigenlijk kunnen alle gevolgen van de industrialisatie worden beschouwd als zodanig. Met de industrialisatie ontstond de moderne samenleving. Vanuit deze invalshoek kunnen onderwerpen als sociale aspecten (hoe leefden de arbeiders, wat verdienden ze, kinderarbeid), eventueel in samenhang met de hedendaagse problematiek, worden aangepakt. Of men zoekt aansluiting bij de technische kant om kinderen die hierin geïnteresseerd zijn, erbij te betrekken. De geschiedenis van de techniek komt de laatste tijd in steeds grotere belangstelling te staan. Creativiteit in onderwerpen, maar ook in vormgeving is

erg belangrijk.

In december 1994 is de Stichting '1996 Jaar van het Industrieel Erfgoed' opgericht op initiatief van het PIE en de RDMZ. Het doel is in 1996 diverse culturele manifestaties te organiseren rond het industrieel erfgoed. Met dit themajaar wil de stichting meer publieke belangstelling wekken voor de resten van ons industrieel erfgoed. Historische verenigingen en musea kunnen op de hiermee gepaard gaande publiciteitsgolf meeliften. Activiteiten als tentoonstellingen, publikaties of educatief materiaal kunnen zodoende goed onder de aandacht komen. Men zou ook de regionale pers kunnen inschakelen, bijvoorbeeld met een feuilleton over deelonderwerpen of met oude foto's. Bovendien zal naar alle waarschijnlijkheid het industrieel erfgoed het thema van de Open Monumentendag 1996 zijn. Er zijn dus heel veel mogelijkheden om de resultaten van historisch onderzoek naar bedrijven en bedrijvigheid te gebruiken.

Historisch onderzoek ten behoeve van selectie, behoud en hergebruik van industriële monumenten

In Leiden is de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) actief om het belang van industriële panden aan te geven. Het gaat hierbij niet alleen om fabrieken, maar ook om winkels, pakhuizen, bruggen, stations, nutsbedrijven etc; eigenlijk om alle overblijfselen uit het tijdperk van de industrialisatie, dus ook interieurs, machines en gereedschappen. STIEL tracht het historisch belang aan te tonen door het verrichten van historisch en bouwkundig onderzoek en het verspreiden van de hierdoor verkregen informatie door publikaties, tentoonstellingen of lezingen. Het onderzoek geschiedt door de Taakgroep Selectie. Het doel van deze Taakgroep is om objecten die het beschermen waard zijn, op de gemeentelijke monumentenlijst te krijgen. De objecten worden onderzocht en beschreven, waarna een aanvraag bij de gemeentelijke monumentencommissie wordt ingediend. Deze kan besluiten een voorstel tot plaatsing aan burgemeester en wethouders voor te leggen. De Taakgroep probeert jaarlijks tenminste tien verzoeken tot plaatsing op de gemeentelijke monumentenlijst in te dienen.

Wil de Taakgroep een pand 'beschermenswaardig' achten, dan moet het aan een aantal criteria voldoen. In willekeurige volgorde zijn dit:

- * de herinneringswaarde: als een pand karakteristiek is voor een wijk of straat in Leiden of als er historische herinneringen aan verbonden zijn in de ruimste zin des woords.
- * de esthetische waarde: is het object een goed voorbeeld van een bepaalde industriële stijl of bouwtrant, is het van de hand van een bekende (Leidse) architect, heeft het pand in de loop van de tijd geen grote veranderingen ondergaan (stijlvastheid)?
- * de uniciteit: hierbij wordt een pand vergeleken met de aanwezigheid van vergelijkbare gebouwen in Leiden of elders. Het kan ook voorkomen dat een object een zeldzame techniek vertegenwoordigt, zoals bijvoorbeeld de betonnen silo van de meelfabriek uit 1904 (de eerste toepassing van gewapend beton in een silogebouw).

Het object kan typerend zijn voor de ontwikkeling van de (Leidse) industriële techniek.

- * de wetenschappelijke waarde: als het pand een bron voor studie en onderzoek is, bijvoorbeeld doordat het een aspect van de sociale of economische geschiedenis vertegenwoordigt (een voormalige gaarkeuken, arbeiders- of fabriekantenwoningen, een volksbadhuis). Het object kan ook representatief zijn voor een bepaalde fase in de industriële ontwikkeling van Leiden.
- * de educatieve waarde: museale waarde en de visualisatie van het verleden spelen hierbij een belangrijke rol.
- * de gebruiks- en economische waarde: de hergebruik- of herbestemmingsmogelijkheden zijn hierbij van groot belang. Historische panden kunnen niet onder een glazen stolp worden geplaatst! Met name gemeenten en eigenaren hechten aan de economische waarde. Een historisch pand kan worden hergebruikt voor eenzelfde bestemming als het pand vroeger had (bijvoorbeeld kantoorpanden), of door een alternatieve bestemming voor het gebouw te zoeken (bijvoorbeeld appartementen in voormalige pakhuizen, kantoren in een watertoren).

De Taakgroep bepaalt aan de hand van de genoemde criteria of er een historische en bouwkundige beschrijving van een pand wordt gemaakt. Het bouwkundig onderzoek kan op veel verschillende manieren plaatsvinden, waarbij ieder pand op een eigen wijze moet worden aangepakt. Het meest toegepast, maar ook het meest oppervlakkig, is vanaf de straat de gevel te bekijken en de huidige staat te beschrijven. Aan het exterieur is vaak nog te zien welke ingrepen er in het verleden hebben plaatsgevonden en hoe de bouwkundige staat is. Hieruit kan worden afgeleid hoe het pand er vroeger uitzag, of uit welke tijd een onderdeel of een verbouwing stamt. Lang niet altijd is het mogelijk of toegestaan het interieur van een pand te bezichtigen, zodat belangrijke informatie voor een eventuele aanvraag tot plaatsing op de monumentenlijst niet kan worden achterhaald.

Het historisch onderzoek wordt toegespitst op de bewoners- en de gebruiksgeschiedenis. Veel informatie wordt verzameld in het gemeentearchief. Eerst wordt de bewonersgeschiedenis aangepakt. Via *adresboekjes*, die teruggaan tot ongeveer 1890, wordt achterhaald wie er op een bepaald adres woonde. Ook is in deze boekjes vaak terug te vinden of deze persoon huurder of gebruiker van het pand was dan wel eigenaar. En soms is het gebruik van het pand vermeld, bijvoorbeeld winkel of logement. Daarna wordt verder gezocht in het *bevolkingsregister*. Dit is in Leiden toegankelijk op adres. Er staat uitgebreide informatie in over de bewoners, hun beroepen en als een van hen een winkel of bedrijf had, waar dit dan was gevestigd. Ook geeft het informatie over mogelijke bij- en onderhuurders. Op deze wijze is de bewonersgeschiedenis vrij goed in beeld te brengen. Specifieke informatie over een bedrijf is op verschillende plaatsen te vinden. Ten eerste in het *Handelsregister van de Kamer van Koophandel*, waarin informatie is opgeslagen over oprichtingsdatum, uitgangspunten en doelstel-

lingen, grootte van het bedrijf, de werkzaamheden en het eindprodukt. De archieven van de Kamer van Koophandel bevinden zich in het Rijksarchief. Ten tweede de *bouwaanvragen* in het archief van de gemeente. In dit op adres geordende archief liggen aanvragen van ver- en herbouw opgeslagen. Veel industriële panden stammen uit de vorige eeuw en zijn in de twintigste eeuw verbouwd. Op de tekeningen bij de bouwaanvraag is vaak de oorspronkelijke situatie te zien en is de toekomstige situatie aangegeven. Dit is ook voor het bouwkundig onderzoek van belang. Uit de tekening kan blijken wanneer een pand is gebouwd, wie de architect [informatie over architecten kan vervolgens worden onderzocht in het Nederlands Architectuur Instituut in Rotterdam, KB] was en wat de oorspronkelijke indeling van het pand was. Ten derde zijn de *bedrijfsarchieven* zelf van grote betekenis. Veel bedrijven hebben zelf een archief met allerhande informatie over het bedrijf bijgehouden: wie er werkten, waar grote orders naar toe gingen, met welke materialen er werd gewerkt, wanneer nieuwe machines werden aangeschaft etc. Bedrijfsarchieven kunnen, behalve berustend bij het bedrijf zelf, ook overgebracht zijn naar overheidsarchieven of naar andere instellingen zoals het NEHA. De informatie die uit schriftelijke bronnen wordt verkregen, kan worden aangevuld door mondelinge informatie via interviews (oral history).

Een gedegen aanvraag staat echter niet altijd garant voor succes. De textiel fabriek aan de Hazewindsteeg in Leiden werd in 1918 gebouwd. Al in 1926 werd deze sajefabriek weer opgeheven. Vooral bouwkundig onderzoek is naar de fabriek verricht. Het belang van de fabriek is gelegen in de herinneringswaarde: het is een van de weinige voorbeelden van industrieel erfgoed op deze schaal in de Leidse binnenstad, een restant van kleinschalige textielnijverheid. Op de voordracht is helaas negatief beschikt. Meer succes had de poging voor het zogeheten Van Wijk-complex. In 1815 richtte W.F. van Wijk een textiel fabriek op, voordien had hij een groot aantal thuiswerkers in dienst. Aan het einde van de vorige eeuw was het bedrijf met 346 arbeiders het op een na grootste in Leiden. Het complex is een goed voorbeeld van de dynamische ontwikkeling van een textielbedrijf. Van Wijk was een der laatste grote textiel fabrieken in de stad en vormde daarvoor een belangrijke sociaal-economische factor. Zowel de herinneringswaarde, als de esthetische, economische en wetenschappelijke waarde maakten het pand interessant genoeg om een aanvraag in te dienen. De monumentencommissie was het hier mee eens en gaf een positief advies.

Sociaal-economische aspecten van bedrijfsgeschiedenis

Monumenten van bedrijf en techniek hebben niet alleen esthetische waarde maar confronteren ons ook met de sociaal-economische aspecten van het industriële verleden. In de ontwikkeling van het ontstaan van de moderne samenleving hebben werklozen, arbeiders, kleine middenstanders en andere gewone mensen een belangrijke rol gespeeld. De Leidse Dirk van Eck Stichting is genoemd naar Dirk Anthonie van Eck, een socialistische voorman en lid van Provinciale Staten (1919-1935) voor de SDAP.

De stichting doet onderzoek naar de geschiedenis van Leidse arbeiders gebaseerd op enerzijds archiefmateriaal en anderzijds oral history. Zo tracht men een beeld te krijgen van de ontwikkelingen en omstandigheden in de Leidse textielindustrie.

Hoewel uit interviews veel aanvullende gegevens over de arbeiders en hun werkomstandigheden worden verkregen, toont het volgende voorbeeld aan dat met de interpretatie van de verhalen voorzichtig moet worden omgegaan. Een wever in dienst van een dekenfabriek vertelde hoe de wevers zelf opdraiden voor de kosten als er een fout in een deken zat. Als de draad niet goed was en steeds brak, dan kreeg de wever, ondanks dat hij er niets aan kon doen, de deken terug. "Je hebt de deken verknoeid", zeiden ze, "dus neem hem maar terug". De kosten werden van zijn loon ingehouden. Vooral vlak voor de oorlog was er weinig goed materiaal en werd de draad van allerlei rommel gemaakt. Zo'n brokkelende draad zorgde voor veel problemen en de wever was de pineut. "Op het laatst hadden al mijn broers en zusters zo'n deken. Je kreeg er de zenuwen van", zo vertelt de wever. Mannen die een groot gezin hadden te onderhouden en door de aftrek met weinig loon naar huis gingen, zag men overal in de stad rondsjouwen met die verkeerde dekens in de hoop ze te kunnen verkopen. Maar er blijkt ook een andere kant aan dit verhaal. Wevers waren natuurlijk ook niet dom, ze wisten dat ze een deken met een fout terugkregen. Nu stond er voor een deken gemiddeld tien tot twaalf ons garen, maar men kon ook wel met wat minder toe. Wanneer een wever nu dekens nodig had voor zichzelf of voor een bekende, dan ging hij een tijdje garen sparen. Als hij dan genoeg had, maakte hij daar een mooie, dikke deken van. Met een klein foutje erin, zodat hij de deken terugkreeg. "Het was niet eerlijk wat ze deden, maar je hield er een prachtige deken aan over. Ach, en je haalde zo toch weer een stukje van je loon terug." Uit dit verhaal blijkt ook dat bij het passieve, lijdzame slachtofferbeeld dat weleens van de arbeiders wordt geschetst, veel kanttekeningen zijn te plaatsen. Nader onderzoek naar arbeiderscultuur en arbeidsverhoudingen is dan ook geboden.

De Dirk van Eck-stichting is eerst begonnen met alle reeds gepubliceerde werken over (Leidse) arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging etc. te verzamelen en een bronnenlijst op te stellen. Op basis hiervan kan vergelijkend onderzoek worden gedaan naar onder meer sociale afstand tussen werkgever en werknemer, de organisatie van het productieproces, vakscholing, levensstandaard, de opbouw van de beroepsbevolking en werkloosheidsverzekeringen. Wil men een zo compleet mogelijk beeld samenstellen van de gevolgen van de industrialisatie en het ontstaan van de moderne samenleving dan is onderzoek naar dergelijke thema's essentieel.

K. Bossaers

De auteur is historisch consulente voor de provincie Noord-Holland en een van de organisatoren van de studiedag. Dit artikel verscheen eerder in 'Historisch Magazine voor Noord-Holland', een uitgave van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord Holland. (Postbus 5212 2000 GC Haarlem telefoon/fax 023-318436)

dickhoff
foto
dickhoff

uw fotografisch geheugen!

oegstgeest	irislaan 63	071 - 17 49 17
leiden	haarlemmerstraat 207	071 - 14 00 05
schoonhoven	lopikerstraat 57	01823 - 29 92

"J. ZIERIKZEE"
MAATSCHOENMAKERIJ

H. P. H. NUSTELING
BAKKERSTEEG 3
2311 RH LEIDEN

TEL. 071-131156

B & G Assurantiepartners

Rapenburg 8

2311 EV Leiden

Tel. (071) 125447 Fax (071) 121373

Alle verzekeringen, pensioenen, lijfrenteverzekeringen en
hypotheek
Vrijblijvend advies op maat